

IDABLOKI ERITEENISTUSTE VÕITLUSTEST KÜLMA SÕJA AJALLOORINDEL ANDRUS ROOLAHE JA JULIUS MADERI NÄITEL*

Ivo Juurvee

Külmaks sõjaks nimetatav globaalne vastasseis tõi kaasa kahe vaenuliku bloki konkureerimise paljudel aladel, kõige märgatavam oli see konkurents poliitikas, sõjanduses, majanduses, tehnoloogias. Pole enam saladus, et eriteenistused üritasid oma riikidele nendes valdkondades abiks olla, see oli nende töö. Külmas sõjas oli olulisel kohal ka ideoloogiline vastasseis, mis muuhulgas hõlmas ajaloo valdkonda. Kas ja kuivõrd üritasid eriteenistused siin midagi ära teha? Kuigi tähtsuselt ega mahult ei olnud tegevus võrreldav näiteks teadusspionaažiga, üritasid vähemalt idablokis eriteenistused sellesse omalt poolt panustada.

Teema on suhteliselt väheuuritud ja paraku ei võimalda kättesaadavad allikad anda kõikehõlmavat ülevaadet Nõukogude Liidu tegevusest selles valdkonnas. Enamikus endise sotsialismileeri riikides on vastavad arhiivid küll suuremal või vähemal määral avatud, tõsist probleemi kujutab aga keelebarjäär. Seepärast üritan siinkohal anda lühikese sissejuhatuse teemasse ning vaatlen juhtumiuuringu raames kahe väljapaistva välismaa publiku jaoks kirjutava propagandisti elu ja tegevust. Nendeks on Andrus Roolaht, kelle tegevust kureeris Eesti NSV KGB ja Julius Mader, kes oli Saksa DV Riikliku Julgeoleku Ministeriumi (*Ministerium für Staatssicherheit* ehk *Stasi* ehk MfS) koosseisuline ohvitser. Peamisteks allikateks on KGB-s Roolahe kohta peetud nn väljasõidutoimik ja mõned mälestused ning Maderi kohta MfS-is peetud dokumendid, niivõrd kui neile Saksamaa seaduste järgi uurimistööks juurdepääsu võimaldatakse. Erinevalt suurest osast eriteenistuste tegevusest jätab propaganda ilmunud publikatsioonide kaudu endast maha vägagi nähtava jälje, seepärast annavad uurimistööks huvipakkuvat ainet ka Roolahe ja Maderi teosed.

* Artikkel on ilmunud sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050809) raames.

Millal laienes Külma sõja aegne ideoloogiline võitlus ajaloo valdkonda?

Külma sõja aegse ideoloogilise võitluse ajaloo valdkonda kandumine on suhteliselt täpselt dateeritav. Selle eelduseks oli ühelt poolt Teise maailmasõja võitnud liitlaste vahel pingete tekkimine. Teisest küljest oli see võit esimene sündmus Nõukogude Liidu ajaloos, mida loeti vaieldamatult positiivseks nii idas kui ka läänes (nt punaste võitu Venemaa kodusõjas võis küll siseriiklikult “ajalooliseks” nimetada, kuid sama suurt kandepinda see omada ei saanud). Võitlusi Idarindel aastatel 1941–45 nimetati Suureks Isamaasõjaks ning osaks saanud kaotused ja kannatused pigem tugevdasid kui nõrgendasid sõja sümboolset väärtust.

Kuid sõtta sattumise lugu ei olnud sugugi plekitu ega ka mitte heroiline. Ameeriklased sihtisid oma hoobi kõige õrnema koha pihta. 1948. aasta jaanuaris¹ andis USA välisministeerium (*State Department*) välja trofeedokumentide kogumiku *Natsi-nõukogude suhted 1939–1941: Saksamaa välisministeeriumi dokumendid*.² See laitmatu viiteaparatuuriga raamat oli Nõukogude Liidu juhtkonnale äärmiselt ebamugav, juhtisid ju riigi välispoliitikat endiselt Jossif Stalin ja Vjatšeslav Molotov nagu ka aastatel 1939–41. Nende jaoks oli tõenäoliselt kõige valusam Molotov-Ribbentropi pakti salajase lisaprotokollu tervikteksti esmakordne avaldamine.

Nõukogude Liidu vastus järgnes märkimisväärse kiirusega. Stalini käsul valmistas välisministeerium ette brošüüri *Vastus võltsijatele* (pole teada, kas brošüür kirjutati tõesti nii kähku valmis või oli seda ette aimatud ja käsikiri varem n-õ sahtlisse toodetud). Käsikiri anti tellijale üle 3. veeb-

¹ Ameeriklaste motivatsioon ei ole täpselt teada. Ei saa välistada, et tegu oli näiteks reaktsiooniga tugevalt USA-vastasele raamatule Michael Sayers, Albert E. Kahn, *Salajane sõda Nõukogude Venemaa vastu* (Tartu: RK “Teaduslik Kirjandus”, 1948), originaalis: Michael Sayers, Albert E. Kahn, *The Great Conspiracy: The Secret War Against Soviet Russia* (Boston: Little, Brown and Company, 1946). Seega küsimus, kes alustas, jääb siinkohal vastusetä.

² *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*, ed. by Raymond J. Sontag, James S. Beddie (Washington DC: State Department, 1948). Kuigi see ei mõjuta publitseeritud dokumentide autentsust, on ehk huvipakkuv, et mõlemad autorid olid vähemalt mingil eluperioodil seotud eriteenistustega. Raymond J. Sontag oli 1951–53 Riiklike Hinnangute Nõukogu (*Board of National Estimates of the Central Intelligence Agency*) liige ja James S. Beddie oli 1942 liitunud mereväeluurega (*Office of Naval Intelligence*): Sidney Hellman Ehrman, “Raymond James Sontag, History: Berkeley”, *University of California: In Memoriam*, California Ülikooli veebileht, <<http://content.cdlib.org/xtf/view?docId=hb9t1nb5rm&doc.view=frames&chunk.id=divo0063&toc.depth=1&toc.id>> (11.1.2009); “Guide to the James S. Beddie Papers”, *Online Archive of California*, <<http://content.cdlib.org/view?docId=tf9m3nb72x&chunk.id=bioghist-1.73&brand=oac>> (11.1.2009).

ruaril 1948 ja Stalin ei olnud mustandiga sugugi rahul. Ta muutis pealkirja “akadeemilisemaks” – *Ajaloo võltsijad (ajalooline õiend)*³ – ning kustutas või kirjutas juurde terveid lõike kogu teksti ulatuses. Stalini parandatud tekst esitati NLKP poliitbüroole 15. veebruaril ja läks trükikotta järgmisel päeval.⁴ Ka teistesse keeltesse tõlkimine käis kähku, näiteks eestikeelne tõlge anti ladumisele juba 15. märtsil ja trükki 24. märtsil 1948.⁵ Tekst oli piisavalt terav, et tekitada vastukaja lääne meedias. Selline “läbimurre kodanlikku pressi” ei olnud väidetavalt varem õnnestunud ning osaliselt avaldas teksti isegi *New York Times*.⁶

Brošüüris ei seatud otseselt kahtluse alla Sontagi ja Beddie’ kogumikus avaldatud dokumentide ehtsust, piirduti peamiselt lääneriikide süüdistamisega Teise maailmasõja ettevalmistamises (majanduslik koostöö Saksamaaga, Hitleri mahitamine Müncheni paktiga 1938, Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu tahtlik läbikukutamise 1939 jms) ning Nõukogude Liidu süütuse ja rahuarmastuse tõestamisega. Sellega juhiti diskussioon kõrvale natsionaalsotsialistide ja kommunistide koostööl aastatel 1939–41. Vene ajaloolane Vladimir Petšatnov on üllitist nimetanud “Nõukogude propaganda ja historiograafia klassikaks”.⁷ Temaga võib nõustuda. Stalini poolt ülevaadatud ja täpsustatud kontseptsioonid Teise maailmasõja puhkemisest elasid nõukogude ajalookirjutuses aastakümneid. Läti ajaloolase Aleksanders Ivanovsi sõnul jäid brošüüris esitatud teesid Läti ametlikus ajalookirjutuses muutumatuks kuni 1980. aastate lõpuni.⁸ See kehtib ka okupeeritud Eesti ajalookirjutuse kohta. Samad kontseptsioonid ja spetsiifiline propagandažanr – ajalooline õiend – on Venemaa Föderatsiooni välisministeeriumis jätkuvalt au sees tänapäevalgi.⁹

³ Sellise nime all nägigi brošüür trükivalgust: *Fal’sifikatorj istorii (Istoricheskaya spravka)* (Moskva: Gospolitizdat, 1948), <<http://www.oldgazette.ru/lib/sovinformburo/index.html>> (13.1.2009).

⁴ Vladimir Pechatnov, *Stalin, Ruzvelt, Truman: SSSR i SSHa v 1940-kh gg: Dokumental’nye ocherki* (Moskva: Terra, 2006), 525–526.

⁵ *Ajaloo võltsijad (Ajalooline ülevaade)* (Tallinn: RK Ajalehtede Kirjastus, 1948), 80.

⁶ Pechatnov, *Stalin, Ruzvelt, Truman*, 526.

⁷ Samas, 525.

⁸ Aleksanders Ivanovs, “Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview”, *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*, ed. by Valters Nollendorfs, Erwin Oberländer (Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 2007), 354, viide 65.

⁹ Vrd brošüüri teksti Venemaa Föderatsiooni välisministeeriumi ajalooliste õienditega Müncheni konverentsist 26.6.2008: *K 70-letiyu chetyrehistoronei Myunkhenskoj konferentsii. 29 sentyabrya 1938 g. (Spravka)* ja Molotovi-Ribbentropi paktist 24.7.2008: *O “Pakte Molotova-Ribbentropa” (Kratkaya spravka)*; vt ka Venemaa Föderatsiooni välisministeeriumi veebileht: <<http://www.ln.mid.ru/ns-arch.nsf/88ff23e5441b5caa432>>

1948. aastal avaldatud Molotovi-Ribbentropi pakti salajane lisaprotokoll jäi Nõukogude Liidus tabuteemaks ka edaspidi. Alles 1989. aasta detsembris jõuti selle olemasolu ametliku tunnustamiseni,¹⁰ kuid seoses Nõukogude Liidu kokkuvarisemisega kadus ka see teema poliitilisel tasandil päevakorralt.

Ajaloooteemaline propagandaduell riiklikul tiptasemel kestma ei jäänud. Kui mõlemad pooled üksteisest mööda räägivad, ei ole diskussioon jätkusuutlik. Ajalookirjutused läänes ja Nõukogude Liidus läksid oma rada olulisemate puutepunktideta. Külma sõja ajal eesti, läti ja leedu pagulaste poolt kirjutatud Balti riikide ajaloo kohta ilmunud kirjandust täpsemalt uurinud Rein Taagepera on Moskva tegevuse kohta leidnud: “Toona katsuti Balti NSV-des pagulastegevust pigem surnuks vaikida, või siis kohalikes keeltes hurjutada. Inglisekeelses poleemikasse, mida lääne ajaloolased saanuks märgata, ei sõandanud Moskva asuda.”¹¹

Eriteenistuste sekkumine ideoloogilisse võitlusesse on vähem märgatav ja seepärast ka raskemini dateeritav. Pean siinkohal kasutama Eesti NSV näidet, sest muu kohta puuduvad mul allikad. Kindlasti ei saanud KGB massiivne sekkumine leida aset hiljem kui 1961.–62. aastal. Näiteks peeti 16.–20. jaanuaril 1962 Tartus kohut sõjakurjategijate Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle. Viimase kahe puhul tehti seda tagaselja, nende Nõukogude Liidule väljaandmist oli diplomaatilistes nootides nõutud juba 1961. aasta algusest. Protsessi saatis propagandakampaania, sellest ilmus raamat nii sisemaiseks tarvitamiseks¹² kui ka välismaal levitamiseks¹³, teemat kajastati ka välismaale suunatud ajalehes Kodumaa.¹⁴ Pole kahtlust, et avaliku protsessi korraldamine propagandaüritusena sai toi-

56b05004bce11/fe1b84277b4558f9c3257474002a825c?OpenDocument> ja <http://www.ln.mid.ru/ns-arch.nsf/88ff23e5441b5caaa43256b05004bce11/9ffe40f9e1a26451c3257490002ea65b?OpenDocument> (8.2.2009).

¹⁰ NSV Liidu rahvasaadikute kongressi otsus poliitilisest ja õiguslikust hinnangust Nõukogude-Saksa 1939. aasta mittekallaletungi lepingule 24.12.1989, vt tervikteksti: Heiki Lindpere, *MRP: Raske ülestunnistus* (Tallinn: Olion, 1991), 105–106.

¹¹ Rein Taagepera, “Heitlus Balti ajaloo pärast”, *Akadeemia*, 12 (2008), 2618.

¹² K. Lemmik, E. Martinson, *12000: Tartus 16.–20. jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962).

¹³ K. Lemmik, E. Martinson, *12,000: materials from the trial of the mass murderers Juhan Jüriste, Karl Linnas and Ervin Viks, held at Tartu on January 16–20 1962* (Tallinn: Estonian State Publishing House, 1963).

¹⁴ “Kohtuprotsess fašistlike mõrvarite J. Jüriste, K. Linnase ja E. Viksi üle”, *Kodumaa*, 21.1.1962.

muda ainult KGB nõusolekul ja KGB materjale kasutades.¹⁵ Samuti pole kahtlust, et selliseid otsuseid ei saanud vastu võtta Eesti NSV tasemel, vaid seda tehti Moskvast, samuti poleks saanud sinne KGB kohustada välisministeeriumi esitama välisriikidele noote kellegi väljaandmiseks ja vaevalt välisministeerium ise selle peale tulla oleks saanud. Kui Eestis asus KGB teemaga tegelema hiljemalt 1961. aastal, siis on loogiline arvata, et KGB keskaparaadis toimus muutus veidi varem – kuigi KGB oli tsentraalselt rangelt juhitud, võis ometi võtta veidi aega, kuni uued tuuled peakorterist perifeeriasse jõudsid. Selline ajastus viitab siinkirjutaja arvates seosele 1959. aastal KGB esimese peavalitsuse juurde loodud “aktiivsete meetmetega” tegeleva D-osakonna sünniga.¹⁶

Vähemalt Eesti puhul KGB sekkumist ajaloovaldkonda eriti varasemaks dateerida pole alust. Eespool mainitud ajalehte Kodumaa hakati KGB soovitusel välja andma juba novembris 1958, kuid selle ülesandeks oli, kasutades KGB enda sõnastust, “levitada tõest informatsiooni Nõukogude Eesti kohta vabariigi majandusliku ja kultuurilise arengu kirjeldamise teel”.¹⁷ Tõe pärast tegelikult eriti ei muretsetud, arusaadavasse keelde tõlgitud peaks see tähendama, et kõnealune ajaleht pidi elu okupeeritud Eestis kujutama võimalikult roosilisena. Sirvides ajalehte Kodumaa esimesi aastakäike selgub, et üldiselt nii tehtigi, st pagulaskonda püüti n-ö positiivselt hõlvata, mitte konkreetseid isikuid või pagulaskonda tervikuna diskrediteerida.

Andrus Roolae elulugu

Ajalehes Kodumaa töötas üks kahest käesolevas artiklis täpsema vaatluse all olevast propagandistist – Andrus Roolah. Roolah sündis 17. juunil 1914 Tartus ja kandis kuni eestistamiseni 1938. aastal nime Otto Roser. Vaatamata perekonna raskele majanduslikule olukorrale sai ta hariduse Hugo Treffneri gümnaasiumis.¹⁸ Alates 1935. aastast õppis ta Tartu Ülikooli usuteaduskonnas ja astus samal aastal Eesti Üliõpilaste Seltsi, mille tegevusest jäi ta lihtliikmena järgmisel aastal kõrvale. Alates 1938. aastast töötas Roolah Riigi Propagandatallituse informatsiooniosakonnas sekretärina,

¹⁵ Eeluurimist viis läbi KGB, vt juurdlustoimikut, Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF), f. 129SM, n. 1, s. 28195.

¹⁶ Vt täpsemalt Ivo Juurvee, “KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu”, *Tuna*, 2 (2008), 43–45.

¹⁷ *Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. Osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal* (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005), 189–190.

¹⁸ Roseri toimik Hugo Treffneri gümnaasiumis, Ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 2022, n. 2, s. 2853.

pärast asutuse likvideerimist augustis 1940 ETA reporterina. 1941. aasta maist juulini jõudis ta olla natsionaliseeritud restorani Linda komissar. Pärast Saksa-Nõukogude sõja algust mobiliseeriti Roolaht Punaarmeele, kus ta teenis esialgu 788. ehituspataljonis Sverdlovski oblastis. Järgnes teenistus Eesti Laskurkorpuse 7. diviisi staabis kirjutajana, sõja lõpuks oli ta vanemseersant administratiivalal. Demobiliseerimise järel töötas Roolaht ajalehe Noorte Hääle kultuuriosakonnas, aastatel 1951–58 ajakirjas Pilt ja Sõna vastutava sekretärina. Töö kõrvalt õppis ta 1950–54 Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti keelt ja kirjandust ning 1954–56 Tallinna Pedagoogilises Instituudis saksa keelt ja kirjandust.¹⁹ Kuigi diplomini Roolaht ei jõudnud ja tema hariduseks jäigi “lõpetamata kõrgem”, omandas ta kahtlemata laiapõhjalise hariduse ja silmaringi, lisaks sellele suure ajakirjandusliku töö kogemuse. Roolahe oskus huvitavalt ja ladusalt kirjutada on vaieldamatu.

1958. aasta novembris asus Roolaht tööle ilmumist alustanud ajalehe Kodumaa juurde. Ajaleht asutati KGB soovitusel, täpsemalt tuleb sellest juttu allpool. Kahjuks pole teada, kuivõrd KGB toimetuse igapäevasesse töösse sekkus või kas “organitel” oli juba toona otsesidemeid Roolahega. Toimetuse hindas Andrus Roolahe tegevust positiivselt. 1967. aastal antud iseloomustuses kirjutati: “Sm. Roolaht on poliitiliselt arenenud ja laia silmaringiga inimene. Ta on suurte kogemustega ajakirjanik ja kohusetundlik töötaja. Sm. Roolaht tunneb hästi tööd emigratsiooni hulgas ja rakedab neid Kodumaa toimetuse igapäevases töös. Tema sulest on ilmunud rida emigrantlikku ladvikut paljastanud artikleid, mis on oluliselt kaasa aidanud lõhenemisele emigrantlikes organisatsioonides.”²⁰ 4-aastase töö järel Kodumaas saabus tunnustus ka riigi poolt, 1962. aasta mais autasustati Roolahte ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga.²¹

Alates Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee (VEKSA)²² loomisest 1960. aastal oli Roolaht selle ühingu aktiivne liige. 1960. aastate teisel poolel õppis ta ka Usuteaduste Instituudis. Paraku pole õnnestunud leida allikaid, mis selgitaksid, kas õpingute taga oli teadmishimu või KGB huvid. Kommunistlikkusse parteisse astus Roolaht 1971. aas-

¹⁹ Andrus Roolahe KGB-le esitatud ankeedid välismaal sõiduks loa taotlemises, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934, l. 2, 8, 9, 17, 32; vt ka Andrus Roolaht, *Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiwa maetud ajastust* (Tallinn: Perioodika, 1990).

²⁰ Iseloomustus-soovitus, E. Mustmets, H. Toomsalu, H. Laulik, 30.3.1967, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934, l. 3–4.

²¹ Roolahe väljasõiduankeet 15.5.1980, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934, l. 41p.

²² 1976 nimetati ümber Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühinguks. Tegevus lõpetati 1990. Ühingu vastutav sekretär või aseesimees oli alati ENSV KGB luureosakonna ohvitser.

tal. Aastatel 1970–73 oli ta ajalehe Sirp ja Vasar töötaja ehk siis omamoodi kultuuriajakirjanik.

1973. aastal asus Roolahnt tööle loodavasse ENSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Raamatukogu Erihoiu Osakonna sektorisse.²³ Sektorisse koondati kogu Eesti NSV-sse saabus Eesti pagulaste poolt kirjutatud ja väljaantud kirjandus ja perioodika. Kogude komplekteerimise allikateks olid EKP KK Välissidemete Osakond; *GLAVLIT*;²⁴ ENSV KGB (oluline osa raamatuid konfiskeeriti Eestisse saadetud postipakkidest); ENSV Välisministeerium; antikvariaadid ja raamatuvahtetus teiste raamatukogudega. Sissetulnud materjalid inventeeriti, katalogiseeriti ja töötati sisuliselt läbi. Selle töö tingis vajadus vastata riigiasutuste päringutele kirjanduse ja ajalehtede sisu kohta. Vastavalt nõuetele hoiti trükiseid kolme rautatud ukse taga, mida pitseeriti igal õhtul, ühtlasi oli ööpäevaringne valve raamatukogu fuajees ja trepikodades. Uurijad pääsesid sellele kogule ligi ainult vastavate viseeritud lubade olemasolul, mida loomulikult kõigile soovijatele ei väljastatud. Pikemat aega oli Roolahel sektoris kaks alluvat – Lydia Samuseva ja Lili-Ann Sinijärv. Kuus korda aastas koostati “emigrantliku kirjanduse sisu peegeldavat *Bülletääni* kolmes eksemplaris ametialaseks kasutamiseks”.²⁵ Koostati ka ülevaateid konkreetsete sündmuste kajastusest pagulasajakirjanduses. Seega oli sektoril oluline roll pagulaste tegevuse jälgimisel – seda muuhulgas KGB huvides – ning nendevastase propaganda ülesehitamisel.

See töökoht andis Roolahlele nii laialdase ülevaate pagulaskirjandusest ja -ajakirjandusest, et seda oleks võinud kadestada iga väliseestlane. Jooksva töö kõrvalt jäi tal piisavalt aega välis-eestlastele mõeldud Rein Kordese nime all avaldatud ajalooalaste propagandatrükiste ettevalmistamiseks. Tema tööga oldi rahul, sest 1974. aastal omistati Roolahlele ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega “ENSV teenelise kultuuritegelase” aunimetus. Roolahnt juhtis sektorit kuni pensionile minekuni 1988. aasta suvel, täielikult ja piiranguteta avati kogu uurijatele sama aasta lõpus.²⁶

Kahtlemata oli Roolahnt erudeeritud ja laia silmaringiga ning osav kirjamees. Võib tekkida küsimus, kuivõrd siiras oli ta oma kirjutistes? Ühest

²³ Roolahnt väljasõidutoimik, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934.

²⁴ *GLAVLIT* (*Glavnoe upravlenie po okhrane gosudarstvennykh taïn v pečati*) – NSVL MN juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus.

²⁵ A. Roolahnt õiend sektori tööst 1983. aastal. Mustand, Tallinna Ülikooli Teadusliku Raamatukogu väliseesti kirjanduse keskus (edaspidi TLÜ TR VEKK). Materjalid on hiljuti leitud ning pagineerimata. Täna abi eest nendega tutvumisel Anne Valmast.

²⁶ Väliseesti kirjanduse kogu ja selle avanemise kohta vt Anne Valmas, *Raamatumõtted* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2006), 47–51.

küljest päästis ta oma kirjutistes kahtlemata valla vimma Eesti Vabariigi vastu, mis võis olla tingitud tema majanduslikus kitsikuses möödunud lapsepõlvest ja noorusest. Teisest küljest on raske uskuda, et ta oleks tõsi-meeli uskunud sotsialistliku elukorralduse eeliseid. Nimelt reisis Roolaht palju ja tegi seda erinevalt tavakodanikest mõlemal pool “raudset eesriiet”. Juba enne sõda oli ta korduvalt käinud Soomes (aastatel 1965–73 lausa kuus korda) ja korra Rootsis. Lisaks sellele reisis ta Poolas, Tšehhoslovakkias ja Saksa DV-s.²⁷ Seega oli tal Soome näol olemas võrdlus, mis suunas oleks võinud areneda Eesti juhul, kui seda ei oleks okupeeritud ning ühtlasi ka hea ülevaade sotsialistlikust tegelikkusest Ida-Euroopas. Eeldades, et Roolaht ei olnud rumal, pidi tal juhul, kui ta sotsialismi eelistesse uskus, olema kõvasti tahtejõudu, et oma reisidel mitte märgata ilmselget.

1990. aastal ilmus tema mälestusteraamat, ühtlasi esimene ja viimane Andrus Roolahe nime all kirjutatud teos.²⁸ Käsikiri oli valminud veel raamatukogus töötamise ajal. Hiljem tõmbus ta kirjanduslikust tegevusest tagasi, kui mitte arvestada 2001. aastal ajalehes Kesknädal jälle Rein Kordese varjunime all ilmunud artikliteseeriat, kus tema omaaegne stiil on täiesti äratuntav.²⁹ Andrus Roolaht suri 2004. aastal.

Roolahe seotuse kohta KGB-ga on Indrek Jürjo kirjutanud, et arhiiviandmeid sellest napib, kuid seos pidi olema, sest Roolahe väljasõidutaotlused Rootsi (sh Voldemar Kurese juurde) ja Soome lahendati alati positiivselt ning seejuures viidati KGB luureosakonna huvitatusele³⁰ (Kurest kahtlustas KGB seotuses Inglise luurega juba alates hiljemalt 1955. aastast³¹). Nii hinnangus kui ka arhiiviainesesse puutuvas osas jääb üle ainult Jürjoga nõustuda, kuid viis aastat pärast tema raamatu ilmumist on samal teemal – jälle Rein Kordese nime all – sõna võtnud Andrus Roolaht ise, kes nimetas KGB ohvitseri Vsevolod Naidjonkovit oma “stagnaaegseks kuraatoriks”.³² 2002. aastal antud intervjuus on Roolaht vastanud ajakirjaniku küsimusele, kuipalju KGB tema tööd kontrollis, järgmist: “Ei kontrollinudki. Tegin ju seda, mida nad tahtsid. Olin väga lähedalt tuttav KGB

²⁷ Roolahe väljasõidutoimik, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934.

²⁸ Roolaht, *Nii see oli...*

²⁹ Rein Kordese, “Sahinad ajaloo koridoris”, *Kesknädal*, 7.–28.11.2001. Roolaht töötas veel ühe mälestusteraamatu kallal, mille käsikiri oli artikli valmimise ajal üleandmisel Eesti Riigiarhiivile.

³⁰ Indrek Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti: vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal* (Tallinn: Umara, 1996), 229–230.

³¹ *Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst. 1955 aasta*, Ad Fontes, 14 (Tallinn: Eesti Riigiarhiivi Filiaal, 1998), 18–19.

³² Kordese, “Sahinad ajaloo koridoris”, *Kesknädal*, 21.11.2001.

juhi kindral August Porgiga.³³ [...] Tänu talle sain käia välismaal niipalju kui tahtsin ja muidugi alati nende kulul.” Roolaht on veel lisanud: “Olin väga hinnatud. Ma sain kaks korda aastas koguni ümbriku sees raha.” Ta kordab ka, et tema propagandaalast tööd kureeris Naidjonkov.³⁴

Ülaltoodule võib lisada, et Roolahe juhitud sektor ENSV TA raamatukogu töötas peamiselt KGB huvides ja sama kehtis ka VEKSA kohta.

Ajaleht Kodumaa

Roolahe kirjatükke Kodumaas identifitseerida ei ole võimalik, kuna ta avaldas neid varjunimede all. Väärrib siiski käsitlemist, mida kujutas endast ajaleht Kodumaa ilmumise algusaegadel. Kaudselt võib Kodumaa eelkäijaks pidada ajalehte Kodumaale Tagasipöördumise Eest, mis ilmus ametlikult Berliinis aastatel 1955–58. EKP KK büroo võttis 1955. aasta lõpus KGB ettepanekul vastu otsuse panna vastutus ajalehe eestikeelse väljaande avaldamise eest Rahva Hääle toimetajale. Lehe korrespondendid olid valitud KGB “sellise olemasoleva agentuuri hulgast, kes on minevikus elanud välismaal, ja niisugused agendid, kes on võimelised täitma meie ülesandeid oma töö iseloomu tõttu”, ühtlasi kasutasid ajalehe korrespondendi katet ka KGB operatiivtöötajad.³⁵

1957. aastal ei peetud seda enam piisavaks. Jääb selgusetuks, kas rahulolematust avaldas KGB 2. Peavalitsus Moskvas oma “direktiivsetes juhtnõuroides” või jõuti selleni Tallinnas. Igal juhul esitas ENSV KGB 1957. aasta septembris EKP KK-le ettepanekud töö tõhustamiseks Eesti pagulaste hulgas, peamiselt Rootsis. Muuhulgas nähti ette:

“2. Organiseerida Eesti NSV-s avaldatava illustreeritud ajakirja “Pilt ja Sõna” baasil vastavasisulise eriväljaande avaldamine välismaal elavate eestlaste jaoks ja saata see eesti emigrantidele. [...]

6. Organiseerida nädalalehe Estonia väljaandmine eesti keeles VOKS-i Eesti filiaali³⁶ häälekandjana. Luua sel eesmärgil 3 inimesest koosnev toimetus. Ajalehte levitada vabamüügil ja ettetellimise teel nii Eesti NSV-s kui ka välismaal. [...]

8. Praktiseerida Nõukogude Eesti perioodika ja raadio aktiivsemat kasutamist, et paljastada reaktsiooniliste emigrantide rahvavastast tegevust ja lükata ümber tänapäeva Eesti olukorra levitatavad laimavad väljamõeldi-

³³ Raske öelda, kas tutvus just “väga lähedane” oli, kuid tuttavad nad arvatavasti olid.

³⁴ Pekka Erelt, “Kahe võimu hääletoru”, *Eesti Ekspress*, 2.5.2002.

³⁵ *Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal* (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2000), 20, 59–60.

³⁶ Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühing.

sed. Ühtlasi ära märkida ajakirjanduse lehekülgedel üksikute emigrantide positiivset hinnangut väärivaid saavutusi rahvusliku kirjanduse, muusika ja kunsti valdkonnas. [...]”³⁷

EKP KK kiitis ettepanekud heaks ja saatis kooskõlastamiseks ja kinnitamiseks edasi NLKP KK-le.³⁸ Teatud muudatustega viidi ettepanekud ka ellu. Oma 1958. aasta kohta Moskvasse saadetavas aruandes kirjutab ENSV KGB: “Samuti on 4. osakond teinud aruandlusperioodil tööd, mille eesmärgiks on avaldada positiivset mõju reaemigrantide meeleolule ja kompromiteerida eesti emigrantide peamehi. Nii hakati Eesti RJK ettepanekul selle aasta novembrikuus avaldama eestikeelset nädalalehte “Kodumaa”, mille tiraaž on 6000 eksemplari ja mille ülesandeks on levitada tõest informatsiooni Nõukogude Eesti kohta vabariigi majandusliku ja kultuurilise arengu kirjeldamise teel.

Kolm tuhat eksemplari seda lehte levitatakse vabariigis, teise poole tiraažist saadab Eesti RJK, ajalehe toimetus ja Välismaaga Kultuurisidemete Pidamise Eesti Ühing välja eesti emigrantide teadaolevatel aadressidel.

Ajaleht Kodumaa on emigrantide seas äratanud suurt huvi, millest kõnelevad emigrantide ja nende Eestis elavate sugulaste kirjad. Näiteks kirjutab keegi Sennel, M. Lääne-Saksamaalt oma sugulasele Tallinnas, et ajaleht Kodumaa mille ta sai, on väga huvitav, saanud ajalehest teada emigrantidele määratud raadiosaadetest, kuulas ta esimest korda kodumaalt kostvat häält.

Keegi Anto, A. Šveitsist kirjutab Välismaaga Kultuurisidemete Pidamise Eesti Ühingu, et tal õnnestus juhuslikult saada ajalehe Kodumaa number ja nüüd tunneb ta huvi, kas seda lehte saaks tellida.”³⁹

Aruande kohta on õigustatult mainitud, et “selliseid näiteid emigrantide “suurest huvist” kagebiitidel rohkem tuua polnud”.⁴⁰ Siiski oli KGB-l ajalehe sisu korrigeerimiseks mugav moodus kirjavahetuse kontrollist saadava tagasiside kaudu. Kuna pärast 1958. aastat Moskvasse esitatud Eesti NSV KGB aruanded ei ole praegu uurijatele kättesaadavad, siis võib sellise mooduse kasutamist ainult oletada.

³⁷ Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1957. aastal (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2002), 79–81.

³⁸ Samas, 81.

³⁹ Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal (Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005), 189–190.

⁴⁰ Enno Tammer, *Nõukogude piir ja lukus elu: meie mälestused* (Tammerraamat, 2008), 199.

Ajalehe nimevalik vastandus mõnevõrra Teise maailmasõja eelse Eesti Vabariigi propaganda poolt kasutatud väljenditele, leides ühe vähestest kõlavatest sõnadest, mida siis ei kasutatud. Ehk siis mitte “isamaa” (nt ainuke vaikival ajastul lubatud poliitiline organisatsioon Isamaaliit) ega Eesti (nt Isamaaliidu häälekandja Uus Eesti), vaid “kodumaa”. Võimalik on ka vene keele teatud mõju, kus *rodina* oli vaata et kultussõna.

Ajalehe päises oli huvitav sümbolite kompilatsioon. Tallinna silueti all kasutati Eesti NSV lipult pärinevaid merelained. Kodumaa oli ainuke okupatsiooniaegses Eestis trükitud leht, mille päises puudusid sõnad “Kõigi maade proletaarlased ühinege!”, selle asemel kasutati fraasi “Jää kestma, Kalevite kange rahvas ja seisa kaljuna me kodumaa!” ehk Eesti NSV hümn algust. Märkimist väärib, et tihti ilmus leht kahevärvilisena ning lisaks tavalisele trükimustale kasutati kas punast, rohelist või sinist trükivärvi. Viimasel juhul moodustus koos paberiga sini-must-valge värvikombinatsioon – midagi sellist enne 1980. aastate lõppu tsensorid Eesti kohalikes lehtedes kasutada poleks lubanud.

Ajalehe Kodumaa peamiseks teemaks oli elu Eesti NSV-s, täpsemalt, kui hea see on. Illustreerimiseks kasutati rohkelt tõusvaid kõveraid, pilte uutest tööstusettevõtetest või traktoritest põllul koos naeratavate tööliste või talupoegadega. Loomulikult ei pruukinud sellistel kõveratel tihti tege-likkusega mingit pistmist olla, samas on fakt, et 1960. aastatel muutus elu pärast sõjajärgset madalseisu mõnevõrra paremaks. Graafikute puhul väl-diti üldiselt võrdlusi 1939. või 1940. aastaga. Mõneti üllatavalt ei pööratud esimestel aastatel eriti tähelepanu “fašistide kuritegudele”.

Kasutatavas pildimaterjalis olid olulisel kohal pildid vanast Tallin-nast, Eesti loodusvaated, rahvarõivad jms, mis eestlastel, juhul kui nad pikka aega kodust kaugel on, meele härdaks teeb. Nõukogude reaalsusega ei olnud sellel muidugi midagi pistmist, kuid mõnikord võis see olla üsna lähedane 1930. aastatel propageeritud ideaaliga, nt 13. juuli 1963 Kodumaa numbri sini-must-valges trükis esilehe võttis täielikult enda alla laulupeo reklaam, mis kujutas mererannal seismas Eesti rahvariites noormeest ja kahte neidu.

Lisaks positiivsele Eesti NSV-s, reklaamiti laialt ka Nõukogude Liitu, selle edusamme, progressiivsust ja rahuarmastust. Vähemal määral püüti näidata, kuidas samasugused jooned puuduvad “kapitalistlikus” maail-mas ja puudusid sõjaeelses Eesti Vabariigis. Oluline välisuudiste teema oli NATO, eriti USA ja Saksamaa Liitvabariigi agressiivsus, nende luuretee-nistuste mahhinatsioonid jms. Suurt rõhku pandi Nõukogude Liidu edu-sammudele kosmosetehnoloogias ja vastavalt ka USA läbikukkumistele

samas vallas. Kogu USA kosmoseprogrammi üritati näidata Wernher von Brauni – st natsi – kätetööna ja USA rakette kurikuulsa Saksa V-2 järglastena⁴¹ (samal teemal oli muide kirjutatud raamatu ka Julius Mader⁴²).

Kajastamist leidsid VEKSA organiseeritud mitmesugused üritused, nagu kultuuriinimeste reiseid Eesti NSV-st ja Eesti NSV-sse. Samuti laulupeod, valimised, NLKP juhtide kõned jms. Terve number pühendati 1962. aasta jaanuaris Tartus toimunud Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessile. Sarjati ka teisi “endisi natse” nii tõeliste kui ka väljamõeldud kuritegude eest. Ajalooteema leidis kajastamist ka ajalehe lisas “Faktid ja kommentaarid”. See ilmus brošüürina, kuid ebaregulaarselt ja harva.

Ajalehe viimasel lehel oli kaks kohustuslikku rubriiki. “Kirju koduselt” sisaldas Eestis elavate inimeste kirju, milles otsiti kontakti sõjakeerises läände pagenud sugulastega. Suure tõenäosusega oli osa neist KGB huvides lansseeritud. Rubriik “Raadio” sisaldas väliseestlastele mõeldud raadioaadete lainepikkusi ja kellaageu.

Ajalehe Kodumaa artiklite autorite hulgas oli palju erinevaid nimesid, võis suisa tekkida mulje, nagu toimetust ei olekski, vaid ajalehe sisu koosneks paljude isikute kaastöödest. Suur osa artikleid oli kirjutatud pseudo-nüümide all, kuid leidis ka mitmeid Eesti NSV-s tuntud inimeste kirjutisi. Muuhulgas võttis oma nime all, kuigi mitte ametikohta paljastades, sõna KGB ohvitser Randar Hiir.⁴³

Roolahe raamatud

Andrus Roolahe poolt elluviidud suurim projekt oli aastatel 1964–72 ilmunud kogumiku *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* köited XI kuni XV.⁴⁴

⁴¹ See vastab ka enam-vähem tõele, vt nt Joahannes Weyer, *Wernher von Braun* (Tallinn: Olion, 2002).

⁴² Julius Mader, *Geheimnis von Huntsville: Die wahre Karriere des Raketenbarons Wernher von Braun* (Berlin: Deutscher Militärverlag, 1963).

⁴³ Randar Hiir, “Abiks võõrsil elavatele eestlastele”, *Kodumaa*, 31.1.1961.

⁴⁴ Raamatutes ei ole autorit märgitud ja otsest dokumentaalset tõestust Roolahe autorluse kohta ei ole õnnestunud leida. Kaudsemaid tõendeid on aga üksjagu: Roolahte on *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* XI–XV köite autoriks nimetanud Tallinna Ülikooli väliseesti kirjanduse keskuse juhataja Anne Valmas (Anne Valmas, Väliseesti kirjanduse kogu ja andmebaasid Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus, Rahvusvahelise välisbalti arhiivide 2006. aasta konverentsi ettekanne. Eesti Kirjandusmuuseumi veebileht <http://www.kirmus.ee/baltic_archives_abroad_2006/kogumik/Valmas.htm> (12.1.2009)); tema autorlust on väidetud ajakirjanduses veel Roolahe eluajal (Pekka Erelt, “Kahe võimu hääletoru”, *Eesti Ekspress*, 2.5.2002) ja ta ei ole seda ümber lükanud; XI–XV ilmunud teksti korratakse hiljem Rein Kordese pseudonüümi all kirjutatud Andrus

Mingil määral on Roolaht kasutanud teoste valmimisel teiste abi.⁴⁵ Tegu oli Nõukogude vastusega aastatel 1954–62 Stockholmis ilmunud koguteosele, milles käsitleti kronoloogiliselt Eesti ajalugu 1930. aastatest kuni teise Nõukogude okupatsioonini.

Teos oli sihitud väliseestlastele ja sellest johtus ka teemade valik. Eri-nevalt sisemisest ajalookirjutusest ei olnud mõtet ülistada EKP rolli või rääkida enamlaste tagakiusamisest Eesti Vabariigis. Inimestele, kes olid sündmused ise läbi elanud, ei oleks nähtavasti olnud eriti vastuvõetav ka Nõukogude ametlik versioon 1940. aasta sündmustest. Kuna Saksa okupatsioon oli olnud eestlaste jaoks mahedam kui 1940–41 Nõukogude oma, ei oleks ära tasunud ka Punaarmee ülistamine Eesti “fašistlikest röövvalutajatest vabastamise” eest 1944. aastal. Küllap pidasid nõukogude propagandistid silmas ka seda, et 1944. aastal lahkusid kodumaalt peamiselt elus paremini edasi jõudnud inimesed või vähemalt olid nad pagulaste hulgas suurema poliitilise mõjuga.

Raamatuid analüüsid tundub, et nõukogude propaganda ei püüdnud luua aktiivsemate pagulaste hulgas täiesti uusi vastuolusid, vaid ära kasutada neid, mis juba eksisteerisid. Nende väljaselgitamiseks pakkusid ohtlalt materjali paguluses välja antud mälestused ja ajakirjandus. Võimalik, et kasutati ka KGB agentuurilt laekuvaid andmeid. Kasutatud vastuoludest võiks välja tuua neli olulisemat kategooriat:

Esiteks, välisministeerium vs Sõjavägede Staap ehk kumb neist oli süüdi (või rohkem süüdi) Eesti iseseisvuse kaotamises 1939/40. Ei ole päris selge, kas ja kui teravad need vastuolud 1930. aastate teisel poolel tegelikult olid.

Roolahe raamatus; 1967. aastal on ühes Roolahe iseloomustuses kirjas: “Ta on kirjutanud rea artikleid ja andnud välja kogumikke, mis räägivad emigrantliku ladviku Nõukogude vastasest tegevusest ja on kaasa aidanud erimeelsustele emigrantide organisatsioonides.” (Iseloomustus-soovitus, A. Mihhailov, H. Toomsalu, E. Moorman, 24.7.1967, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934, l. 18). Ei ole teada, et selleks ajaks oleks välja antud muid kirjeldusele vastavaid kogumikke peale *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* köidete XI ja XII; oma sektori tööst ülevaadet andes, on Roolaht nimetanud köiteid XI–XV “ENSV TA TR arhiivsektoris valminud vastupropagandateosteks” (Roolaht EPP KK VSO-le, 5.4.1980, TLÜ TR VEKK). Seegi pole aga kindel tõend, sest raamatute ilmumise ajal ei olnud tegelikult sektorit veel olemas.

⁴⁵ Roolahe uurijatoimikust arhiivi erifondis nähtub, et ta on vaadanud küll paljusid *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* jätkuköidetes kasutatud materjale, kuid mitte kõiki. Näiteks pole andmeid, et ta oleks tutvunud fondi 957 (Välisministeerium) materjalidega, kuid seal olevaid materjale on kasutatud. Ei saa välistada võimalust, et toimik ei kajasta kogu tema tegevust. Roolaht on nimetanud uurimistöö teemana *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* XII köite kirjutamist, aga mitte ülejäänud köiteid, Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R-18, n. 5, s. 204.

Nende olemasolu väitsid 1950. aastatel endised välisministeeriumi töötajad ja loomulikult reageerisid sellele endised ohvitserid.

Teiseks, demokraatia vs vaikiv ajastu (ehk Jaan Tõnissoni toetajad ja vapsid vs Konstantin Pätsi toetajad). Need poliitilised vastuolud olid Eesti ühiskonnas olemas juba 1920. aastatest alates ja 1934. aasta riigipööre ainult teravdas neid. Kriitikat, mida ei saanud tsensuuri tõttu avaldada vaikiva ajastu Eestis, sai pärast sõda vabalt avaldada eksiilis.

Kolmandaks, lääneliitlaste toetajad vs Saksamaa toetajad (ehk anglofiilid vs okupatsiooniaegsed kollaborandid). Seda teemat kasutati eriti sageli alates XII köitest ilmunud ingliskeelsetes sisukokkuvõtetes.

Neljandaks, isikutevahelised vastuolud. Neid esineb ikka ja tihti ei hoita neid ainult enda teada. Vastuolude kohta oli lihtne teavet saada välis-eesti ajakirjandusest ja nõukogude propaganda pidi ainult püüdma mitte lasta konfliktidel maha rahuneda ja neid ikka aeg-ajalt lõkkele puhuma.

Populaarne teema oli ka korrupsioon Eesti Vabariigis. See võis tekitada ja nähtavasti tekitaski paljudes väliseestlastes tülgastust ning võib-olla ka kadedust. Mõni isik võis ehk aktiivsest poliitilisest tegevusest tagasi tõmbuda (või vähemalt võis KGB seda loota) kartusest tõmmata enda peale nõukogude propagandamasina järgmine hoop. Isikute käsitlemise puhul kehtis üldiselt reegel, et mida aktiivsem oli pagulane poliitiliselt, seda suurem tõenäosus oli tal rünnakuobjektiks sattuda. Läbivaks teemaks oli muidugi osade pagulaste fašismimeelsus Teise maailmasõja eel ja ajal ning sama Eesti Vabariigi kohta tervikuna. Välis-Eesti ajalookirjutust süüdistatakse muuhulgas “SS-laste glorifitseerimises”,⁴⁶ mis kõlab ühes naaberriigis viimasel ajal ilmuvate raamatute taustal üsna tänapäevaselt.

Koostamisel on lähtutud teesist, et eksisteerib Nõukogude Liidu suhtes negatiivselt meelestatud “emigrantlik ladvik” ja Nõukogude Liidu suhtes neutraalsed tavapagulased. Sellist arusaama toitsid välismaalt saabuvad KGB ettekanded⁴⁷ ja küllap seda Eesti NSV juhtkonnas ka usuti. Väliseestlastele suunatud publikatsioonides üritati “ladvikut” diskrediteerida ning tavapagulasi enda poole võita ja “ladviku” mõju alt vabastada. XI köite saatesõnas seisab, et “käesolevas kogumikus leiduvad artiklid on näinud maailmavalgust ainult tänu emigrantliku ladviku läppunud tagahoovides valitsevale kambakraatialle, s.t. intriigitsemisele, üksteise vihkamisele, kadedusele, urgitsemistele jne.”⁴⁸ Tõepoolest, tegu on kõverpeegeldusega

⁴⁶ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, XI* (Tallinn: Kodumaa, 1964), 6.

⁴⁷ Vt nt Vsevolod Naidjonkovi 1962 koostatud põhjalikku ülevaadet: Eesti emigrandid Rootsisis, ERAF, f. 1, n. 254, s. 23, l. 62–125.

⁴⁸ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, XI*, 6.

väliseestlaste ajalookirjutusest ning mõjutusi toonasest Eesti NSV historiograafiast on väga vähe.

Kohati on lähenemine ausamgi kui umbes samal ajal Eesti NSV-s. Näiteks oli nõukogude ajalookirjutuses populaarne väär väide, et 1939. aasta suvel Eestit külastades käis Saksa maavägede staabiülem kindral Franz Halder Eesti-Nõukogude Liidu piiril. Selle tõestamiseks ja illustreerimiseks kasutati sama visiidi ajal Jägala polügoonil tehtud fotot, kus Halder on koos Eesti ohvitseridega vaateplatvormil käärpikksilmade taga.⁴⁹ Roolah on andnud Halderi visiidist põhjaliku ülevaate, kuid seda väidet ta ei esita.⁵⁰ Samas mainib ta väidetavalt visiidi ajal toimunud Sõjavägede staabi II osakonna ülema kolonel Villem Saarseni pikka vestlust ajakirjanik Veidenbaumiga, mida viimane oma mälestustes eitab ja nimetab “näiteks, kuidas Nõukogude trükistesse satub valeinformatsioon ja nii mõnigi nimi ilma õige põhjusega”.⁵¹ Uurides samu dokumente, mille põhjal on Roolah teksti kirjutanud, jääb mulje, et vestlus Veidenbaumiga siiski toimus, kuid küllap mitte nii pikk ja selle viis läbi hoopis kapten Kurgvel.⁵²

Kõigi Roolah allikate ülekontrollimine oleks elutöö ja vaevalt vaeva väärt. Võttes näiteks kindral Halderi visiiti puudutava, võib öelda, et publitseeritud dokumendid on ehtsad. Mis puutub teksti, siis on Roolah arhiivainese baasil lasknud fantaasial üpris vabalt lennata. Näiteks eksis kindralleitnant Reek Halderit vastu võttes ja kõndis aukompanii tervitust vastu võttes valel pool külalist, millest ilmusid fotod ka ajakirjanduses. Roolah kommentaar on: “Reek oli väga vihane ja nõudis, et edaspidi peavad kõik taolised fotod käima läbi sõjaväelise tsensuuri.”⁵³ Tegelikult on kapten Kurgvel visiidi õppetunde analüüsides leidnud, et “tulevikus peaks ajalehetedesse pandavad ülesvõtted võimalikult enne läbi vaatama”.⁵⁴ Erinevalt teistest samas kaustas leiduvatest dokumentidest ei ole selle memorandumil ühtki märget selle kohta, et seda oleks kellelgi väljaspool Sõjavägede staabi II osakonda tutvustatud.

⁴⁹ Vt nt *Eesti NSV ajalugu, III köide* (Tallinn: Eesti Raamat, 1971), 363.

⁵⁰ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, XII* (Tallinn: Kodumaa, 1966), 26–41.

⁵¹ Siegfried Veidenbaum, *Tundmata tulevikku: Ajakirjanikult lugejale* (Toronto: Oma Press Ltd, 1985), 102.

⁵² Õiendus Saksa Maaväe Kindralstaabi ülema suurtükiväekindral Halder'i külaskäiguga ühenduses olnud kõneluste kohta meie ajakirjanikega, 10.7.1939, ERA, f. 495, n. 12, s. 263, l. 8–9. Dokumendi on allkirjastanud II osakonna ülem kolonel Saarsen ja osakonna ülem kapten Kurgvel – küllap oli koostajaks viimane. Sõjavägede staabi II osakonna A jaoskond tegeles sõjaväe välissuhtluse ja protokolliga.

⁵³ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, XII*, 32.

⁵⁴ Märkusi suurtükiväekindral Halder'i külaskäigu kohta. 20.7.1939, ERA, f. 495, n. 12, s. 263, l. 4.

Halderi Eestisse jõudmise kohta kirjutab Roolaht: “Kuna “tuul oli tagant”, siis jõuti Eesti territooriumi kohale ettenähtud ajast palju varem. Selleks et täpselt kell 13 maanduda, tiirutati “ajaviiteks” meie merekindluste kohal, vaadeldi meie rannajoont ja tehti 700-kilomeetrise tunnikiirusega ulatuslik kõrvalepõige sisemaale.”⁵⁵ Teemat käsitlevas ettekandes on Saksa lendurilt kuuldu kohta kirjas: “Lennates Eestisse, oli nendele soodus tuul, mille tõttu nemad jõudsid enne ettenähtud aega Tallinna lähedusse. Selleks, et täpselt kell 13 maanduda, pidid nad Tallinna läheduses ringe tegema.”⁵⁶ Iseloomulik on, et Roolaht ei nimeta ise võimalikku õhuluuret, kuid oht-ralt jutumärke kasutades üritab ta lugejat sellise järelduse juurde suunata. Halderi kasutuses olnud *Junkers 52/3m* maksimaalset sõidukiirust arvestades, on Roolahe pakutud kiirus 700 km/h pea kolmekordselt ülepakutud. Veidi üllatavalt leidub arhiiviaines ka sellele nonsensile – selliseks oli praalides nimetanud uue pommitaja *Dornier 17* kiirust üks lenduritest⁵⁷ (ka see number on uljalt üle pakutud).

Antud näidete puhul jääksid moonutused ajaloolise belletristika puhul hea maitsega lubatava vea piiridesse, kuid raamat pretendeerib dokumentaalsusele. Arvestada tuleb ka teemadevalikut ning seda, mis jäeti ütlemata. Kõite sissejuhatuses öeldakse, et “autorid on pööranud peatähelepanu faktide esitamisele, jättes nende faktide omavahelise sideme kindlaksmääramise ja järelduste tegemise lahke lugeja hooleks. [...] Käesolevas väljaandes esitatud ajaloopilt on seega mosaiik faktidest.”⁵⁸ Vähe sellest, et mosaiigi killud olid üldiselt kontekstist välja rebitud, moonutatud oli ka eraldiseisvaid kilde.

On näiteid ka räägetest võltsingutest, kõige paremini on neist läbi uuritud XV köites ilmunud luuraja Leo Talgret puudutav lugu, mis oli juba 1965. aastal ilmunud pseudonüümi K. Saarse varjunime all ajalehe Kodumaa lisana⁵⁹ ning ilmus Rein Kordese nime all veel kord 1976. aastal.⁶⁰ Leo Talgret puudutavate kirjutiste puhul on tegu juba otseste võltsingutega.

⁵⁵ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*. XII, 30.

⁵⁶ Aruanne tähelepanekutest 26.–29. juunini Tallinnas viibinud Saksa lennuväe allohvitseri kohta, 6.7.1939, ERA, f. 495, n. 12, s. 263, l. 12.

⁵⁷ Tähelepanekuid Saksa lendurite vastuvõtul, 1.6.1939 [peaks olema 1.7.1939. I. J.], ERA, f. 495, n. 12, s. 263, l. 10p.

⁵⁸ *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas*, XII, 6.

⁵⁹ “Leo Talgre “tähelend””. Mainitud “Kodumaa” lisa ei ole õnnestunud leida, tuginedes Hans Salmi andmetele: Hans Salm, *Viie luure agent: Eesti luurajad II maailmasõjas* (Tallinn: Maalehe Raamat, 2004), 282. Leo Talgret puudutava Andrus Roolahe kirjutise avaldamist 1965. aastal kinnitavad ka Maarja Talgre mälestused: Maarja Talgre, *Leo – vastupanu surmani* (Faatum, 1992), 15; Maarja Talgre, *Leo tütar* (Faatum, 2004), 100.

⁶⁰ Rein Kordes, *Mineviku teed ja rajad* (Tallinn: Perioodika, 1976), 290–299.

Täiesti valed on Talgre surma asjaolud, kes hukkus tulevahetuses Nõukogude julgeolekutöötajatega Tallinnas 17. detsembril 1944, Roolahe väitel aga leiti tema laip hoopis 1945. aasta jaanuaris metsast. See on kõige väiksem möödapanek. Ülejäänud tekst põhineb peamiselt Leo Talgre päevikul, mida pole olemas. Väljamõeldud päeviku sissekannete luuakse pilt Talgre tegudest, aga ka mõtetest ja isiksusest. Teda kujutatakse alkohoolikust liiderdajana (mh väitega, et ta kirjeldas kõike päevikus väga täpselt), kirjeldatakse kuidas ta Saksa luure huvides “aktiveeris” Eesti saadiku Soomes Aleksander Warma, kusjuures Roolaht toob ära isegi ühe paljutüleva tsitaadi: “Varma tingimused: vabad käed ja kroonid (võib-olla ka liitlaste valuuta – küll on lits!)” jne. Muuhulgas väidab Roolaht, samuti nähtavasti oma fantaasiale tuginedes, et 1941. või 1942. aastal täitis Talgre “mõned kuud ühe kontsentratsioonilaagri ülema kohuseid ja võttis isiklikult osa sõjavangide ning tsiviilisikute hävitamisest”. Kuna Talgre suri juba 1944. aasta lõpus, siis oli kirjutis muidugi mõeldud diskrediteerima eelkõige teisi samas kirjutises mainitud pagulasi eesotsas Warmaga. Sellegipoolest põhjustas see tõsiseid hingelisi kannatusi Leo Talgre lähedastele ja eriti tütrele.

Kujunduselt matkiti 1954–62 Rootsisis ilmunud samanimelist Otto Paju poolt kujundatud raamatut, muudetud oli ainult värvilahendus. I–X köite kohta märgitakse Nõukogude Eestis ilmunud XI köite saatesõnas, et raamatute “tüpograafiline teostus teeb au trükikojale”. Sama võib öelda ka XI–XV köite kohta – nii heale paberile Eesti NSV-s tavaliselt raamatuid ei trükitud. Tulemus jättis üpris autentse mulje ja küllap loodeti mitte asjata, et köited XI–XV leiavad raamaturiiulis koha köidete I–X kõrval. Erinevalt I–X köitest ei sisalda jätkuköited ühtki viidet teksti autorile, kirjas on ainult, et tegu on ajalehe Kodumaa väljaandega ning et see on trükitud trükikojas Kommunist, hiljem pole mainitud sedagi. Puuduvad isegi andmed tiraaži, ladumisele andmise jms kohta, mis olid Nõukogude Liidus ilmuvates raamatutes tegelikult kohustuslikud.⁶¹ Näilist akadeemilisust lisasid ka isikunimede register ja inglise keelne lühikokkuvõte.

Sarnaselt *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* jätkuköidetele on ka *Eesti emigrantide saatusaastad*⁶² vastulause paguluses ilmunud kogumikule *Eesti saatusaastad*.⁶³ Erinevalt varasematest Roolahe raamatutest, on lisaks kõigile Nõukogude Liidus ette nähtud ilmumisandmetele (ka vene

⁶¹ *Mittesalajaste väljaannete trükkimise ühtsed eeskirjad* (Tallinn: NSVL MN juures asuv Trükistes Riiklike Saladuste Kaitse Peavalitsus, 1967). § 14.

⁶² Rein Kordes, *Eesti emigrantide saatusaastad, I–III* (Tallinn: Perioodika, 1974, 1978, 1980).

⁶³ *Eesti saatusaastad, I–VI* (Stockholm: EMP, 1963–1972).

keeles, koos tiraaži ja hinnaga – 25 kopikat) raamatul nüüd märgitud ka autor – Rein Kordes. Enam ei ole matkitud Rootsisis väljaantu formaati ja välimust, paberi kvaliteedist rääkimata. Inglise keelsest kokkuvõttest on loobutud, kuid siiski on säilinud isikunimedede register.

Roolaht on jälle kasutanud “kollaažtehnikat”, mille osad on peamiselt ümberjutustused pagulasajakirjanduses ilmunust. Vahele pikitud noppeid varasematest raamatutest. Uudsed on neutraalsed või suisa positiivse sisuga killukesed, mis puudutavad tavaliselt kultuuriinimesi ja esinevad nekroloogides. Neutraalses toonis on ära toodud näiteks uuringute tulemused, mis näitavad eesti keele või kultuuri hääbumist. Osalt on need nähtavasti lisatud raamatute loetavamaks muutmiseks. Nekroloogide suhteliselt suur arv jätab lugemisel üpris sünge mulje ning oli nähtavasti mõeldudki niimoodi pagulastele mõjuma, süvendama tunnet väliseestluse hääbumise paratamatusest.

1976. aastal ilmunud *Mineviku teed ja rajad*⁶⁴ kujutab endast kompilatsiooni Roolahe varasematest raamatutest. Selle ilmumise võisid põhjustada ESTO päevad. Ülemaailmseid ESTO päevi pidasid pagulased alates 1972. aastast. Nii toona, kui ka 1976. ja 1980. aastal ilmus enne üritust ka värske üllitis Andrus Roolahelt. Võimalik, et *Eesti emigrantide saatusaastate* teine osa ei oleks 1976. aasta Baltimore'i ESTO-ks veel trükiküpseks saanud, kuna aga midagi taheti üritusele vastukaaluks välja anda, siis täitsid selle lünga *Mineviku teed ja rajad*.

Indrek Jürjo on nelja viimase raamatu kohta öelnud üpris tabavalt: “Väliseesti ajakirjandusest ja memuaaridest välja nopitud kompromiteerivad seigad segunevad neis paskvillides KGB paljastuskirjandusele omasel viisil otseste väljamõeldiste ja laimuga ning uduste viidetega mingitele arhiividokumentidele või Roolahe kätte salapärasel viisil sattunud käsikirjadele.”⁶⁵ Roolaht ise oli teisel arvamusel. 2002. aastal küsis ajakirjanik Pekka Erelt temalt: “Pärast sõda kirjutasite Te ka teravaid propagandaraamatuid väliseestlastele. Kahetsete seda nüüd või mitte?” Roolaht vastuses kahetsust ei ole: “Kõik, mis neis on, on õige. Kõik tugineb arhiividokumentidele või isiklikule mälule. Kärpige seal ainult tolleaegsed halvastavad ütlused välja ja järele jääb täiesti objektiivne ajalooline materjal.”⁶⁶ Nagu näitab Leo Talgrest kirjutatu, tugines ta kohati mitte ainult mälule ja arhiiviallikatele, vaid ka lihtsalt fantaasiale. Selgusetuks jääb ainult see, kas ideid genereeris KGB või Roolaht ise.

⁶⁴ Kordes, *Mineviku teed ja rajad*.

⁶⁵ Jürjo, *Pagulus ja Nõukogude Eesti*, 229.

⁶⁶ Erelt, “Kahe võimu hääletoru”.

Roolahe viimane Kordese nime all avaldatud trükis oli annotatsioon August Otsa raamatule⁶⁷ ja kandis nime *See, millest avalikult ei räägita*.⁶⁸ Ots oli äge Pätsi ja Laidoneri vastane ning ka tema raamat oli terav. Nähtavasti teadmatult, oli see juba osaliselt Eesti NSV-s ilmunust mõjutatud. Roolaht võttis teksti lühidalt kokku ja otsis sellest välja magusamad tsitaadid. August Otsa sõnu ta ei väananud, küll aga oli brošüüri tiraaž oluliselt suurem kui annoteeritaval raamatul.

Andrus Roolahe propagandateosed ei ole historiograafiasse nähtavat jälge jätnud. Kuna tegu on niivõrd selgelt Külma sõja pingelistel aegadel ilmunud poliitilise propagandaga, siis ei ole hilisemad ajaloolased neid n-ö tõe allikana viidanud. Teosed on eestikeelsed, seega oleks teiste riikide autoritel, kes ei ole raamatute taustaga kursis, nende kasutamine raske. Mingi jälje on need trükised välis-eesti ajalookirjutusse võib-olla jätnud, kuid selle kindlakstegemine on keerukas. Tema raamatuid loeti ja need võisid kasvõi alateadlikult mõjutada pagulaste mõttekäike nende endi kirjatöodes. Natuke teisiti on lood tema viimase raamatuga. Andrus Roolahe raamat *Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust* erines tunduvalt tema varasemast loomingust. See oli esimene selgelt sisetarbimiseks, st kohalikule Eesti lugejale mõeldud teos, mis väljendus ka tiraažis. Kõiki seniseid raamatuid oli välja antud 6000 eksemplari, *Nii see oli...* trükiti aga tervelt 30 000. Esikaant ehtisid pooleldi eesriidega varjatud sini-must-valge lipp ja Eesti Vabariigi vapp. Küllap tunduks tänapäeval selline kujundus maitselage, kuid ilmumise ajal 1990. aastal oli see pigem patriootiline. Märkimisväärne oli ka raamatu tagakaas, kus autor uhkustas töötamisega Riiklikus Propaganda Talituses ja EÜS-i liikmelisusega. Viimane väide ei vastanud tõe le ja tõi kaasa EÜS-i öienduse ajakirjanduses.⁶⁹ 1974. aastal süüdistas Roolaht pagulasi selles, et “vanahärrad serveerivad eesti aktuaalset ajalugu mitte nii, nagu see oli, vaid hoolikalt grimeerituna ja friseerituna.”⁷⁰ Küllap pidi uus raamat sellise vea parandama...

⁶⁷ August Ots, *Miks kaotasime iseseisvuse: Eestluse probleeme eksiilis* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1981).

⁶⁸ Rein Kordes, *See, millest avalikult ei räägita: annotatsioon A. Otsa uuele raamatule* (Tallinn: Perioodika, 1981).

⁶⁹ Öienduses öeldi: “Käesolevaga teatavad Eesti Üliõpilaste Selts Tartus ja EÜS-i vilistlaskogu, et raamatu “Nii see oli...” (Tallinn, 1990) autor Andrus Roolaht, kes esitab ja laseb ennast esitada EÜS-i vilistlasena, on EÜS-ist 1936. a aprillis lihtliikmena eemale jäänud. Seega ei ole A. Roolaht kunagi olnud EÜS-i tegevliige ega järelikul ka vilistlane”, vt “A. Roolaht – EÜS-i vilistlane?”, *Reede*, 5.5.1990. Järelikul ei vasta tõe le hiljem ajakirjanduses esitatud väide, et Roolaht kustutati EÜS-i nimekirjast 1990. aastate algul: Erelt, *Kahe võimu hääletoru*.

⁷⁰ Kordes, *Eesti emigrantide saatusaastad*, I, 9.

Tähelepanelikud lugejad märkasid peagi, et kohati kattub Roolahe tekst sõna-sõnalt Kordese varasemate kirjutistega ning sellest kirjutati kultuuri-lehes Reede⁷¹ (praegune Sirp). Suurem osa materjalist oli siiski uus. Kahtlemata on raamat kaasahaaravalt ja hästi kirjutatud, kuid sisaldab lisaks Roolahe isiklikele meenutustele hulgaliselt klatši 1930. aastate teisest poolest, st lugusid, mida autor võis olla toona kuulnud, kuid mida ta kindlasti isiklikust kogemusest teada ei saanud. Suure osa väidete kontrollimiseks ei ole kahjuks mingit võimalust. Viidetesüsteem raamatus puudub, samas on tegu ühtse tervikuga, mis ei ole kirjutatud “kollaažtehnika”.

Roolahe suhtumisest Eesti Vabariiki, ühtlasi ka selle iseseisvusesse, iseseisvuse taastamise väljavaadetesse ning naabritesse annab ehk tunnistust tema Molotov-Ribbentropi pakti käsitus: “Nõukogude Liidule oli eluküsimuseks väljapääs avamerere. See oli igivana probleem, mis sai alguse tuhat aastat tagasi slaavlastest nomaadide muutumisega ristimisakti sümboli kaudu vene rahvaks, millega seoses sai teoks Vene riikliku konglomeraadi ilmumine Euroopa ajaloo näitelavale. 1940. aasta suvel leidis see igivana ja palju veriseid lahinguid põhjustanud probleem oma lõpliku lahenduse.”⁷² Niisiis probleemiks ei olnud Roolahe meelest mitte see, kui suurriik pääsu Soome lahele enda jaoks liiga ahtaks peab, vaid see, kui väikerahvas iseolemise tahet üles näitab.

Raamatu käsikiri valmis siis, kui Roolaht töötas veel TA raamatukogus.⁷³ Lõik raamatu tekstiosa lõpus “Merivälja 1962 – 1983 – 1985 – 1988”⁷⁴ viitab, et teos on valminud ositi pika perioodi vältel. Raamatu ilmumine jätab õhku mõned vastamata jäävad küsimused. Kas Roolaht kirjutas selle omal initsiatiivil või sai ta selleks suuniseid KGB-lt? Kas Eestis toimuva üle kontrolli kaotav KGB tõi viimase ponnistusena n-ö kodurindele oma parima välispropagandisti või oldi selleks ajaks olukorrale juba käega löönud? Vaadeldes Eesti NSV ajakirjandust, on näha, et aastatel 1987–88 muutus tsensuur oluliselt liberaalsemaks. Teisest küljest oli Roolahe endine kuraator KGB-s Vsevolod Naidjonkov just siis publitseerimistegevuses eriti aktiivne. 1987–91 ilmus temalt kolm mahukat brošüüri, milles ta käsitles

⁷¹ Hannes Raidma, “Kas Rein Kordes on kirjutanud Andrus Roolahe pealt maha?”, *Reede*, 20.4.1990.

⁷² Roolaht, *Nii see oli...*, 310. Sellele lõigule on varemgi tähelepanu juhitud: Vello Helk, “Hääl ENSV propaganda kolikambri”, *Kesknädal*, 9.1.2002.

⁷³ Joonealusest märkusest lk 310 selgub, et raamat oli toimetamisel hiljemalt 10. augustil 1988.

⁷⁴ Roolaht, *Nii see oli...*, 362. Muide, KGB-le esitatud väljasõiduankeetidest (hiliseim aastast 1973) ei nähtu, et Roolaht oleks Meriväljal elanud: Roolahe väljasõidutoimik, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 2934.

Eesti paguluse kokkukuivamist.⁷⁵ Kas KGB oli nii ettenägelik, et üritas Eesti Vabariigi kunagisi riigitegelasi diskrediteerida tekitamaks tulevikus raskusi ajaloolise identiteedi loomisega pärast iseseisvuse taastamist?⁷⁶ Vähe-malt üks uurija on niimoodi arvanud. Kaljo-Olev Veskimäe hinnangul on *Nii see oli ... kogu Roolahe teostest “kõige ninapidivedavam”,* kuna paneb lugejat tegema järeldust, mida tekstis ei leidu – “et E. W. oli väga korrump-peerunud”. Veskimäe hinnangul oli ka ilmumise aeg EKP seisukohast hästi ajastatud: “[...] kõik oli juba lagunemas ja üldises tõerääkimise tuhinas läks mürgitilgutamine tõe ette.”⁷⁷ Lihtsam seletus on, et tegu oli lihtsalt Roolahe visiooniga minevikust, sest kirjastus Perioodika üritas siiralt inimesi aja-loo-alaselt harida ja seda ka varem, kui ilmus Roolahe viimane raamat.⁷⁸

Allikakriitilised probleemid raamatu kasutamisel on ilmselged. Selle-gipoolest on raamat leidnud ajaloolaste poolt päris palju kasutamist, kind-lasti rohkem kui kõik Roolahe varasemad raamatud kokku. Autori värvi-kas jutus on palju sellist, mida ei leia ei arhiivist ega teistest mälestustest. Üldiselt on ajaloolased olnud allikakriitikas üpris valvsad.

Julius Maderi elulugu

Julius Mader sündis 7. oktoobril 1928 toonases Tšehhoslovakkias Sudee-dimaal Radejčinis (sks k Radzein). Alates 1929. aastast elas ta Rumburkis (sks k Rumburg) päris Saksamaa piiri ääres ning 1938. aasta sügisel saigi linnake Müncheni kokkuleppe tagajärjel Saksamaa osaks. Aastatel 1939–45 oli Mader natsionaalsotsialistliku noorteorganisatsiooni *Hitlerjugend* liige. Ankeetandmete järgi on rakse otsustada, kas ja kui siis mis ajani oli ta Hitleri pooldaja. *Hitlerjugendis* tegi ta läbi teatud tõusu, saades *Oberrottenführeriks*, samas kui ankeeti uskuda, kaotas ta 1945. aastal usu juma-

⁷⁵ Vsevolod Naïdenkov, *Poslevoennaya éstonkaya émigratsiya: politicheskaya deyatel'nost' éstonkikh émigratskikh organizatsii 1945–1985 godov* (Tallin: Akademiya nauk Éstonii, 1991); Vsevolod Naïdenkov, *Poslevoennaya éstonkaya Émigratsiya, 1, Vozniknovenie poslevoennoï éstonkoï émigratsii i nekotorýe sotsial'no-obshchestvennye prichiny ee upadka 1940–1980 gg* (Tallin: Akademiya nauk ÉSSR, 1988); Vsevolod Naïdenkov, *Pribal-tika v obshchestvenno-politicheskoi zhizni Shvetsii: po materialam 1980–1986 gg* (Tallin: Akademiya nauk ÉSSR, 1987).

⁷⁶ Umbes samal ajal evakueeris KGB Eestis suurema ja väärtuslikuma osa oma arhiivist. Kui tegu ei ole kokkusattumusega, oli KGB kohati tõesti väga ettenägelik.

⁷⁷ Kaljo-Olev Veskimägi, *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed* (Tallinn, 1996), 291.

⁷⁸ Nt Hannes Valter, *Ausalt ja avameelselt Landeswehri sõjast, Võnnu lahingust, Riia operatsioonist* (Tallinn: Perioodika, 1989).

lasse (*Religion: ohne seit 1945*) ja organiseerus juba sama aasta juunis anti-fašistlikusse rindesse. Seega oli pööre vaadetes üpris järsk.

1947–49 õppis ta Jena Ülikoolis sotsiaalteadusi, sooritades ka riigiek-samid, ning 1952–56 kaugõppes Walter Ulbrichti nimelises Saksa Riigi- ja Õigusteaduse Akadeemias (*Deutsche Akademie für Staats- und Rechtswis-senschaft*) majandusteadust, saades diplomeeritud majandusteadlaseks. Ta oli tegev noorteorganisatsioonis *Freie Deutsche Jugend* (FDJ) ja sai ka autasusid. Õpingute ajal asus Mader kirjutama kaastöid ajakirjadele. 1952. aastal kolis ta Ida-Berliini ja töötas kaheksa aastat järjest kirjastuses *Die Wirtschaft* (Majandus).⁷⁹

Aastal 1958 viibis Julius Mader nädala ja 1959 kaks nädalat töösasjus Lääne-Saksamaal.⁸⁰ Hiljemalt siis sattus ta MfS-i huviorbiiti, kuna teostati rutiinset taustakontrolli. Ajaloolase Paul Maddrelli hinnangul oli Maderi värbamise juures oluline tema huvi lääne eriteenistuste vastu ja nende kohta avalike allikate baasil kogutud info.⁸¹ Edasine toimus üsna kiiresti. Igal juhul alates jaanuari algusest 1960 lahkus Mader töölt kirjastuses ja hakkas täiskohaga tööle MfS-i heaks, säilitades samas vabakutselise pub-litsisti katte ja loomulikult ka oma varasemad kontaktid. Alates 1962. aas-tast sai ta MfS-i ohvitseriks kapteni aukraadis (*Hauptmann*) ja 1964 ülen-dati majoriks. Tema teenistusüksuseks oli *Abteilung Agitation*, hilisemate struktuurimuutuste käigus sai see nimeks *Zentrale Auswertungs- und Informationsgruppe, Bereich 6*. Kuigi Mader tegi paberitööd, oli sama aasta maist tema käsutuses teenistusrelv Walther PP koos kahe salve padrunitega.⁸² 1961. aastal sai Maderist Ida-Saksamaad juhtiva Saksamaa Sotsialist-liku Ühtsuspartei (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) liik-mekandidaat ja 1963. aastal täisliige. MfS-i finantsdokumentatsioonis oli tema koodnimeks Thomas Bergner, muus dokumentatsioonis lisaks sellele veel Dokument, Julius, X54 ja Jääger.⁸³

Maderi tööülesandeks oli raamatute ja artiklite kirjutamine. Peamiselt paljastati neis lääne eriteenistuste tegevust, kusjuures loomulikult segunes neis teostes nii ida kui lääne ajakirjandusest pärinev informatsioon MfS-i

⁷⁹ Maderi personalitoimik, Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR (edaspidi BStU), Zentralarchiv, 25335/90.

⁸⁰ Maderi personalitoimik, BStU, Zentralarchiv, 25335/90, l. 9, 20.

⁸¹ Paul Maddrell, “What we have discovered about the Cold War is what we already knew: Julius Mader and the Western secret services during the Cold War”, *Cold War History*, 2 (2005), 239.

⁸² Maderi tõend relva kättesaamise kohta, 23.5.1964, BStU, Zentralarchiv, 25335/90, l. 143. Idablokis seda relva ei toodetud.

⁸³ Koodnimede nimekiri, BStU, MfS-ZAIG 16380, l. 118.

välisluure haru HVA (*Hauptverwaltung Aufklärung*) poolt Maderile antud nii tõese kui ka väära teabega ja ühtlasi Maderi enda fantaasia ja tõlgendustega. Alates 1966. aastast oli Maderile tema töös abiks sekretär *Genossin Schötzki*, alates 1977 teenis sellel kohal leitnant Bernhilde Bonath.⁸⁴ Võib arvata, et need pikaajalised kaastöölised olid lisaks kantseleiliste ülesannete täitmisele Maderile ka sisulistes küsimustes abiks. 1980. aastatel oli tema käsutuse kahekordne MfS-le kuuluv maja Berliinis Karlhorsti linnaosas, mille esimesel korrusel asusid elu- ja teisel korrusel bürooruumid⁸⁵ – pealtnäha üpris idülliline elamine, kui mitte arvestada, et vaheatus läheduses asusid KGB kõige suurem välisesindus ja Nõukogude Liidu sõjaväeosad. Ka kütte, elektri ja sidekulude eest tasus MfS. Arvestades, et Mader sai majori palka koos staažist tulenevate boonustega, oli ta seega materiaalselt igati kindlustatud.

Töö kõrvalt kaitses Julius Mader 1965. aastal doktoriväitekirja politoloogias (*Dr. rer. pol.*) *SLV salateenistused ja nende SDV-vastane õõnestustegevus* ning 1970. aastal väitekirja juuras (*Dr. sc. jur.*) *Imperialistliku Saksa salateenistuse areng, süsteem ja tööviis*.⁸⁶

Kui enne MfS-i tööle asumist oli Mader käinud ka teisel pool raudset eesriiet, siis pärast tuntuks saamist oli sellega lõpp ja tema reisisihtkohtadeks olid Tšehhoslovakkia, Poola, Nõukogude Liit, Bulgaaria, Ungari. Ainult korra, 1969. aastal, käis ta väljaspool idablokki, Alžeerias.⁸⁷ Reisi eesmärgiks oli märgitud, nagu tavaliselt, “loengud”.

Kui Andrus Roolaht lasti välismaale arvestades KGB “huvitatust”, siis paistab, et Julius Maderile mingeid operatiivse iseloomuga ülesandeid ei usaldatudki. Tõsi küll, initsiatiiv selleks oli olemas. 1973. aastal pöördus Maderi ülemus ooberst Dr. Halle hiljem legendaarseks saanud Ida-Saksa luurejuhi, HVA ülema kindralleitnant Markus Wolfi poole palvega kaaluda võimalusi tema kasutamiseks HVA poolt võitluses “vaenulike keskustega”. Kirjale oli lisatud leheküljeline kirjeldus Mader operatiivtöös kasutamise perspektiividest, milles mainiti isiklikke kontakte ja kirjavahetust toime-

⁸⁴ Halle Wolfi 10.8.1973, BStU, MfS-ZAIG 16380, l. 254; Rüdiger MfS-i kaadriosakonnale, 6.2.1985, BStU, Zentralarchiv, 25335/90, l. 148.

⁸⁵ Hempeli hinnang Maderi tegevusele, BStU, MfS-ZAIG 16380, l. 97.

⁸⁶ 1965, Deutsche Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft Babelsberg, “Die Geheimdienste der BRD und ihre subversive Tätigkeit gegen die DDR”; 1970, Humboldt-Universität zu Berlin, “Entwicklung, System und Arbeitsweise des imperialistischen deutschen Geheimdienstes”, BStU, Zentralarchiv, 25335/90, l. 52.

⁸⁷ Maderi personalitoimik, BStU, Zentralarchiv, 25335/90, l. 9. Kirjavahetuses Edgar Meosega on Mader viidanud huvile külastada Tallinna ja kasutada sealset arhiiviallikaid: Mader Meosele, 5.10.1966, Tartu Maa-arhiiv, f. 956, n. 1, s. 19, l. 83. Jääb arusaamatuks, kui tõsine tema soov oli, olemasolevad allikad reisi toimumist ei kinnita.

tuste, publitsistide, isikute ja organisatsioonidega (tõsi küll, vasakpoolsetega). Halle pakkus välja, et Maderi abil saaks kas otse või varjunime all või läbi ajakirjanike lansseerida kirjutisi Saksamaa LV-s, Austrias, Itaalias, Luksemburgis, Rootsis, Norras, Taanis, Prantsusmaal ja USA-s.⁸⁸

Wolf saatis kirja edasi HVA aktiivsete meetmetega tegeleva kümnennda osakonna ülemale.⁸⁹ Paar nädalat hiljem vestlesid Maderiga kaks HVA töötajat, mille käigus “selgus, et pidevaks koostööks ei ole sobivaid tingimusi” ning Wolf tänas Hallet ettepaneku eest, kuid vastas viisaka keeldumisega.⁹⁰ Võib arvata, et Mader, kelle kohta isegi MfS-i iseloomustustes mainiti, et tema nimi on tuntud “nii kodu- kui välismaal, nii sõprade kui vaenlaste hulgas”, oli liiga tuntud ja liiga selgelt MfS-iga seostatav persoon selleks, et teda HVA huvides kasutada.

Mader jäi MfS-i tööle kuni 1989. aastani ja auastmes ta majorist kõrgemale ei tõusnudki. Sellegipoolest anti talle kokku kümneid aumärke ja aukirju. Mader suri 2000. aastal.

Julius Maderi looming

MfS-i arvutuste järgi oli Mader 1989. aastaks olnud 32 raamatu autor, kaasautor või toimetaja ning neid raamatuid tõlgiti 18 keelde, koos kordustrukidega anti välja 121 trükki kogutiraažiga 5,2 miljonit eksemplari. Kuigi neid arve on korratud ka teaduskirjanduses,⁹¹ sunnib arhiivimaterjalide täpsem analüüs kurikuulsas saksa täpsuses mõnevõrra pettuma. Ülaltoodud andmed pärinevad aruandlusest ja pärast nende elektroonilist töötlemist (milleks omal ajal Maderi kolleegidel polnud ei aega ega ka tehnilisi võimalusi) selgub, et Nõukogude Liidus ilmunud tõlgete tiraaže on tegelikult märksa suuremaks kirjutatud. Need ei erine mitte ainult venekeelsete trükkide ilmumisandmetes näidatutest, vaid muutuvad tagantjargi suuremateks ka MfS-i dokumentatsioonis.⁹² Täpseid andmeid pole praktiliselt võimalik kokku panna. Hinnanguliselt võib öelda, et raamatute ja

⁸⁸ Halle Wolfile 10.8.1973, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 16380, l. 254–255.

⁸⁹ See osakond oli märgatava arengu läbi teinud ja laienenud 1960. aastatel: Jens Gieseke, *Mielke kontsern: STASI ajalugu 1945–1990* (Olion, 2007), 196.

⁹⁰ Wolf Hallele 20.9.1973, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 16380, l. 258.

⁹¹ Maddrell, “What we have discovered”, 242; Juurvee, “KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu”, 36.

⁹² Kõige drastilisem näide on 1962 ilmunud raamat *Jaht arminäole*. 1970 on raamatu venekeelse väljaande tiraažiks pakutud miljon eksemplari (BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 16380, l. 163), 1985 aga juba 1,5 miljonit (BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 26519, l. 8). Raamatu ilmumisandmetes on tiraažina kirjas ainult 200 000 (Yulius Mader, *Po sledam cheloveka so shramami: dokumental’nyĭ rasskaz o byvshem nachal’nikom*

kordustrükkide arv on MfS-il enam-vähem õige. Kogutiraaž peaks tege-
likkuses jääma kolme miljoni kanti. Vaieldamatult on seda ikkagi palju.

Maderi raamatud võib temaatiliselt jagada kolme valdkonda. Esiteks
lääne, eriti USA ja Saksamaa LV vastu suunatud raamatud, milles sageli
seostati neid riike natsidega.⁹³ Seda temaatikat käsitlesid ka mõlemad
Maderi doktoriväitekirjad, mis leidsid pärast mõningast redigeerimist väl-
jundi raamatutena.⁹⁴ Viimasest neist, *Hitleri luurekindralid räägivad*, anti
saksa keeles välja rohkem kordustrükke kui ühestki teisest Maderi raama-
tust – kokku 11. Selles on muuhulgas lühidalt juttu Eesti Vabariigi sõjaväe-
luurest ning teos on jätnud suhteliselt sügava jälje Eesti ajalookirjutusse.⁹⁵
Huvitaval kombel tõlgiti see raamat vene keelde alles 1999. aastal.⁹⁶ Arves-
tades Maderi teoste tavalisi tiraaže Nõukogude Liidus, ei ole eriti tõenäo-
line, et raamatu väljaandmiseks ressursse ei jätkunud. Ka ei saa 1970. aasta
raamatut Maderi teistest teostest halvemaks pidada, pigem vastupidi. Raa-
matu mitteväljaandmise põhjuseks oli nähtavasti see, et viis aastat varem
oli juba ilmunud ajaloodoktor Daniil Melnikovi ja “literaat” (tegu ei ole
irooniaga, niimoodi autori ametit raamatu eestikeelse versiooni sisukok-
kuvõttes nimetatigi⁹⁷) Ljudmilla Tšornaja raamat *Kahepalgeline admiral*⁹⁸
ning kahte väga erinevat käsitlust sarnasel teemal ei peetud nõukogude
lugeja jaoks soovitavaks.

sekretnoi sluzhbÿ SS Otto Skortseni: sokrashchennÿi perevod s nemetskogo (Moskva:
Politizdat, 1964).

⁹³ Julius Mader, *Die graue Hand: eine Abrechnung mit dem Bonner Geheimdienst* (Berlin:
Kongress-Verlag, 1961); Julius Mader, *Jagd nach dem Narbengesicht: ein Dokumentarber-
richt über Hitlers SS-Geheimdienstchef Otto Skorzeny* (Berlin: Deutsche Militärverlag,
1962); Julius Mader, *Geheimnis von Huntsville: die wahre Karriere des Raketenbarons
Wernher von Braun* (Berlin: Deutscher Militärverlag, 1963); Julius Mader, *Der Bandi-
tenschatz: ein Dokumentarbericht über Hitlers geheimen Gold- und Waffenschatz* (Berlin:
Deutscher Militärverlag, 1966).

⁹⁴ Albrecht Charisius, Julius Mader, *Nicht länger geheim: Entwicklung, System und
Arbeitsweise des imperialistischen deutschen Geheimdienstes* (Berlin: Deutscher Militär-
verlag, 1969); Julius Mader, *Hitlers Spionagegenerale sagen aus: ein Dokumentarbericht
über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW-Geheimdienstamtes Ausland/Abwehr
mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944* (Berlin: Verlag der Nation, 1970).

⁹⁵ Vt täpsemalt Juurvee, “KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu”, 43–45.

⁹⁶ Yulius Mader, *Abver: shchit i mech Tre'tego reïkha* (Rostov na Donu: Feniks, 1999).

⁹⁷ D. Melnikov, L. Tšornaja, *Kahepalgeline admiral: Fašistliku luure peamees Canaris
ja tema peremehed* (Tallinn: Eesti Raamat, 1966), 2.

⁹⁸ Daniil Mel'nikov, Lyudmila Chernaya, *Dvulikiï admiral: glavar' fashistskoï razvedki
Kanaris i ego khozyaeva* (Moskva, Politizdat, 1965).

Teiseks, tšekistide kuulsusrikka pärandi tutvustamine.⁹⁹ Nimelt defineerisid Ida-Saksa julgeolekutöötajad iseendid kui tšekiste,¹⁰⁰ küllap oli seetõttu oluline ka olemasoleva identiteedi tugevdamine. Arvatavasti just selle valdkonna raamatud võimaldasid Maderi teoseid laiemalt kasutada õppematerjalina MfS-is, selle ringkonnavalitsustes, õppeasutustes ja “Feliks Dzierzynski” nimelises vahirügemendis.¹⁰¹

Kolmandaks, “aktiivsed meetmed”. Nende raamatute puhul Mader kas lihtsalt “laenas” oma nime HVA X osakonnale või esitati talle kirjutamiseks rohkem materjali. Igal juhul olid raamatud suunatud eelkõige välismaale ja teenisid Saksa DV välisluure huvisid. Tiraazid oli võrreldes kahe esimese kategooria propagandakirjandusega tühised. Kuulsaim ja olulisim neist oli *Who's Who in CIA*, mida trükiti 1968. aastal 10 000 eksemplari inglise ja 21 000 eksemplari saksa keeles.¹⁰² See oli taskuformaadis teatmik, milles toodi ära umbes 3000 väidetava CIA agendi nimed üle maailma. Tõenäoliselt leidus nende hulgas nii tegelikke CIA agente kui ka lihtsalt MfS-ile ebamugavaid inimesi, igal juhul probleeme põhjustas teos paljudele. Raamatule reageeris kohe isegi ajakiri *Time*.¹⁰³ CIA vastulöök järgnes alles kuus aastat hiljem John Barroni raamatu *KGB: The Secret Work of Soviet Secret Agents* näol, milles oli nimekiri 1600 väidetavast KGB ja GRU agendist.¹⁰⁴ Väikesetiraazilisi välismaale suunatud mitte-saksakeelseid raamatuid ilmus Julius Maderi nime all veelgi,¹⁰⁵ kuid need teadaolevalt erilist tähelepanu tekitanud ei ole.

Lisaks raamatutele ilmus Julius Maderilt hulgaliselt artikleid ja nupuke si ajakirjanduses. Alates 1972. aastast oli Maderil oma kolumn “Salateenistused” nädalalehes *Neue Berliner Illustrierte*.

⁹⁹ Julius Mader, Gerhard Stuchlik, Horst Pehnert, *Dr. Sorge funkt aus Tokyo: ein Dokumentarbericht über Kundschafter des Friedens mit ausgewählten Artikeln von Richard Sorge* (Berlin: Deutscher Militärverlag, 1968); Sepp Plieseis, *Partisan der Berge: Lebenskampfeines österreichischen Arbeiters*, hrsg. von Julius Mader (Berlin: Deutscher Militärverlag, 1971); Julius Mader, *Dr.-Sorge-Report: ein Dokumentarbericht über Kundschafter des Friedens mit ausgew. Artikeln von Richard Sorge* (Berlin: Militärverlag der DDR, 1984).

¹⁰⁰ Gieseke, *Mielke kontsern*, 17.

¹⁰¹ Maderi iseloomustus “Fridrich-Engels-Preis’ile” esitamiseks, 16.6.1970, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 16380, l. 487.

¹⁰² Maderi 1985. aasta tööaruanne, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 26519, l. 6.

¹⁰³ “Who’s That Again?”, *Time*, 21.6.1968, <<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,900194,00.html>> (12.2.2009).

¹⁰⁴ Maddrell, “What we have discovered”, 237.

¹⁰⁵ *Los nuevos Conquistadores*, 1971; *La OTAN y la Junta Pinochet*, 1977; *The NATO Conspiracy With the South African Racists*, 1979; *Neo-Colonialist Practices of the FRG in Relation to Namibia*, 1979; *NATO Backing for Southern Rhodesias Racists*, 1979, vt Maderi 1985. aasta tööaruanne, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 26519, l. 5–6.

Aruandluses üritatakse küll statistikaga manipuleerida, muutes vastavalt vajadusele meetodikat või vaadeldava perioodi pikkust, et tulemusi parematena näidata, kuid üht-teist võib siiski järeldada. Perioodi 1966–72 kohta on olemas suhtarvud (aga mitte absoluutarvud) Maderi publikatsioonide ilmumise kohta ajakirjanduses sotsialismileeris (*im sozialistischen Lager*) ja kapitalismileeris (*im kapitalistischen Lager*), mis on vastavalt järgmised (protsentides) 1966 – 50:50, 1967 – 68:32, 1968 – 44:56, 1969 – 18:82, 1970 – 66:34, 1971 – 36:64 ja 1972 – 23:77.¹⁰⁶ Nende andmete põhjal mingeid sügavaid trende välja lugeda ei saa, pigem on artiklite mahu jaotus aastati nii erinev, et paistab juhuslik. Paraku ei ole teada, kas jaotus olenes sellest, kui palju artikleid õnnestus välismaa pressis sisse sokutada või Maderile antud ülesannetest vastaval aastal.

Veidi teistsuguse meetodikaga on esitatud andmed 1985. aasta kohta – on olemas küll absoluutarvud, kuid pole eristust kapitalistlikes ja sotsialistlikes riikides ilmunu vahel. Siis ilmus Saksa DV-s 118 Maderi kirjutist ja väljaspool seda (sh idablokis) 100 kirjutist. Langus võrreldes eelmise aastaga oli vastavalt 28,5% ja 24,8%. Nõrgemaid tulemusi põhjendati sellega, et aasta jooksul oli Julius Mader haiguslehel ja puhkusel kokku neli kuud ja Bernhilde Bonath kolm kuud.¹⁰⁷

Artiklite arv on tähelepanuväärne. Tööl oldud aja jooksul pidi Mader publitseerima 1,1 artiklit päevas, sh nädalavahetused ja riigipühad. Sellegipoolest järeldub aruandest, et tulemusi peeti kesiseiks. Eeldusel, et numbrid ei ole suuremaks vassitud, on tegu tähelepanuväärse töövõimega. Suurt numbrit aitab seletada asjaolu, et reeglina oli tegu lühikeste nupukestega, allikakriitikale ja kvaliteedile ei pööratud nähtavasti tähelepanu, palju esines kordusi ning peaaegu pooled on tõkelood (mõned Maderi artiklid ilmusid ka Eesti NSV ajakirjanduses¹⁰⁸). Võimalik, et MfS edastas talle info juba enam-vähem valmis pakettidena, mida Mader pidi ainult vormistama, või siis MfS lihtsalt “laenas” tema nime.

Järeldusi

Teise maailmasõja aegsete liitlaste vahelised ideoloogilised vastuolud leidsid oma väljundi mineviku väga erinevas tõlgendamises hiljemalt 1948. aasta alguses. Vähemalt Nõukogude poolelt oli sellesse haaratud ka riigi juht. Paljusid eluvaldkondi haaravas Külmas sõjas ei olnud ajalugu kindlasti

¹⁰⁶ Hinnang Maderile 1.8.1973, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 16380, l 200.

¹⁰⁷ Maderi 1985. aasta tööaruanne, BStU, Zentralarchiv, MfS-ZAIG, 26519, l 1.

¹⁰⁸ Vt Juurvee, “KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu”, 42, viited 44–45.

prioriteet. Siiski kuulus vähemalt Eesti NSV ja Saksa DV puhul ka ajalookirjutus ühe relvana eriteenistuste mitmekesisesse arsenal. Arvatavasti oli see samamoodi ka mujal Ida-Euroopas, kuid selle käsitlemine oleks ühe artikli raames liiga mahukas.

Artiklis käsitletud kahel autoril – Andrus Roolahel ja Julius Maderil – on mitmeid sarnasusi. Nad mõlemad olid haritud inimesed ning nende kirjutamisoskus ja töövõime on kadestusväärased. Teise maailmasõja tagajärjel kehtestatud režiimid ei pööranud nende minevikule tähelepanu, vaid kasutasid neid kui erialaeksperte. Võrreldes tavakodanikega nautisid nad märkimisväärset materiaalselt heaolu ja reisimisvabadust, nende tegevus pälvis riiklikke autasusid. Mõlemad olid oma maa kõige viljakamad välispropagandistid.

Eesti NSV ja SDV näidete, ehk Roolahe ja Maderi, puhul on ka olulisi erinevusi, mis kohati paistavad vastuolulistena. Mader oli eriteenistuse koosseisuline ohvitser, Roolaht (vähemalt siinkirjutaja arvates) aga mitte. Samas keeldus MfS-i välisluure Maderit operatiivülesannete täitmisel kasutamast, aga Roolahe puhul annavad dokumendid alust arvata, et KGB seda tegi. Roolahe ja Maderi teoste sihtgrupid olid väga erinevad. Sellest annab tunnistust kasvõi kasutatud keelte arv, 18:1 Maderi kasuks ning teoste kogutiraaži vahe on veel tunduvalt suurem, umbes 50:1. Mader kujunes omamoodi MfS-i avalikuks firmamärgiks (ta oli “tuntud nii sõprade kui vaenlaste hulgas”), mille all teoseid levitati, aga Roolahe nimi jäi kuni Külma sõja lõpuni üldsusele tundmatuks ja tema kirjutatut ei levitatud kodumaal kuni 1990. aastani. Roolahe tegevus oli suunatud otseselt ainult väliseestlaste vastu, Maderi puhul aga nii vaenlaste diskrediteerimiseks kui ka oma kaasmaalaste ja teiste idabloki rahvaste mõjutamiseks ning nõ patriootiliseks kasvatuseks.

Olulisim sarnasus mõlema mehe vahel on see, et oma vaimseid võimeid kasutades oleks mõlemad võinud saada vähemalt omal maal tunnuks ja mugavalt ära elada ka lääneliku ühiskonnakorralduse juures¹⁰⁹, kuid kumbki poleks saanud selleks, kes ta oli, ilma idabloki eriteenistuste kureerimiseta. Arvestades Roolahe ja Maderi silmaringi ja reisimisvõimalusi, ei tundu tõenäolisena, et nad uskusid sisimas idablokis toimunu õigsusesse, samas jäävad allikate vähesuse tõttu mõlema poliitilised vaated või nende murdepunkt selgusetuks.

¹⁰⁹ Nt Briti autor Gordon Thomas, kes kirjutab samuti ajakirjanduslikke raamatuid peamiselt luureteemadel, on neid siiani kirjutanud 42 ning müüdnud on tema raamatuid üle 50 miljoni eksemplari, vt Gordon Thomas, *Salasõjad: 100 aastat Briti luuret MI5 ja MI6* (Tallinn: Olion, 2009), 5.

Ajaloolaste jaoks on mõlema autori puhul oluline teada, et kuigi nende teosed sisaldavad huvitavat faktimaterjali, on see väljamõeldistega sedavõrd tihedalt läbipõimitud, et fiktsioonide väljasõelumiseks on ainuke võimalus pöörduda algallikate poole. See omakorda on viidete puudumise tõttu üpris keeruline tegevus. Seepärast tuleb neid teoseid kasutades olla äärmiselt ettevaatlik.

MfS ja ENSV KGB ei olnud mingid erandid – repressiivsed eriteenistused olid olemas kõikjal idablokis. On alust arvata, et ekvivalente Roolahe-Maderile leidub ka teistes riikides. Erinevas ulatuses säilinud arhiivimaterjal vähemalt üheteistkümmes erinevas keeles ja nii poliitilistest põhjustest kui andmekaitseadustest tulenevad mitmesugused kitsendused selle materjaliga tutvumisel teevad paraku teema edasise uurimise üpris keerukaks. Ajaloolaste rahvusvahelise koostöö puhul võib siiski oodata Külma sõja aegse propaganda vallas huvitavaid tulemusi.

ABSTRACT: East Bloc security services' battles on the history front during the Cold War: a case-study of Andrus Roolaht and Julius Mader

The struggle between two blocs in the Cold War spread into most of spheres of human existence. Historiography was no exception. This field was touched upon in January 1948, when US State Department published a collection of documents, *Nazi-Soviet Relations, 1939–1941: Documents from the Archives of the German Foreign Office*. In this book the secret protocols of the Molotov-Ribbentrop Pact) were published for the first time. According to the reaction, it was rather painful for the Soviet leadership. Stalin personally corrected and even wrote some parts of the Soviet answer – a booklet called *Falsifiers of History: Historical Rectification*. This booklet published in February 1948 set a conceptual framework for Soviet historiography till the end of the Cold War. The same arguments pointed out by Stalin and even the same specific language – rectification (*spravka* in Russian) – are used by the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation even today.

The Soviet security service got involved with the historiographic battle at the beginning of 1960s. Most probably it was a result of forming a special branch dealing with active measures in the KGB (USSR State Security Committee) in 1959. The fragmented sources do not allow to give a comprehensive overview of the topic, therefore this article examines the Estonian regional KGB branch and MfS (GDR Ministry of State Security, also known as *Stasi*) activities in the field of history writing using example of the two outstanding propagandists: Andrus Roolaht (Estonian SSR) and Julius Mader (GDR).

Before the World War II, Andrus Roolaht (1914–2004) worked in the State Propaganda Department. After the war he worked as a journalist and starting in 1958 for the weekly *Kodumaa* (Homeland). This weekly was founded by the KGB in order to influence the Estonian Diaspora in the West. From 1966–1980 Roolaht published nine books, all dealing with history and meant exclusively for Estonian refugees abroad, under pseudonyms. His work was carried out under KGB guidance, and in addition to the manipulation of facts the books also contained pure falsifications. Roolaht was sent to Finland and Sweden in the operational interests of KGB, though he never became a KGB officer.

Julius Mader (1928–2000) studied sociology and economics. When MfS recruited him in 1960 he was working as an editor. After that he was an author, co-author or editor of 32 books published in the interests of MfS. Mostly the books dealt with the history and present operations of the Western intelligence services. His career in MfS lasted only until the fall of the Berlin Wall. In addition to numerous awards, he had a rank of major (1964), a Ph.D. in politics (1965) and Ph.D. in law (1970). Mader was never used as an operations officer, nevertheless some “active measures” were carried out using him.

Both men were talented writers and some falsification of facts was not a problem for them. Their previous political views did not hinder them from becoming loyal to the Communist regime. There probably were similar people producing history-related propaganda materials all over Eastern Europe during the Cold War. International cooperation of historians could provide interesting results in this field.

IVO JUURVEE (b. 1979) is a Ph.D. student at the University of Tartu.